

УДК 94(477+075.8)

О. В. Головко

КОНТИНГЕНТ ВИХОВАНЦІВ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УСРР (20-і рр.)

У статті розглядається проблема формування та динаміка змін контингенту вихованців у дошкільних закладах УСРР протягом 20-х рр.

Ключові слова: дошкільне виховання, заклади суспільного виховання, вихованці дошкільних закладів, контингент, родинний склад.

В статье рассматривается проблема формирования и динамика изменений контингента воспитанников дошкольных учреждений УСРР на протяжении 20-х гг.

Ключевые слова: дошкольное воспитание, заведения общественного воспитания, воспитанники дошкольных учреждений, контингент, состав семьи.

A role and place of preschool education which the ideologists of winning proletarian revolution defined him in general development of the educational system of the state is examined in the article.

Key words: soviet system of education, preschool education, establishments of public education.

Постановка проблеми: формування дошкільної системи виховання у 20-і на початку 30-х рр. було обумовлено економічною та демографічною катастрофами в Україні після першої світової та громадянської воєн які призвели до того, що понад мільйон дітей залишилися без батьків і, фактично, були приречені на голодну смерть. Держава змушена була взяти на себе вирішення питань по забезпеченню харчуванням та вихованням знедолених дітей. Дошкільне виховання розвивалося не тільки як вимушений засіб, а і як початковий щабель системи державної освіти, чільне місце у якій посідало виховання підростаючого покоління у дусі колективістської комуністичної ідеології. Процеси, що супроводжували розвиток дошкільної мережі, були складними і неоднозначними. При влаштуванні закладів суспільного дошкільного виховання відбувався пошук компромісу у відношеннях між сім'єю та суспільством. У зв'язку з планами індустріалізації та колективізації виникла потреба у додатковій робочій силі, жінок масово залучали до участі у промисловому і сільськогосподарському виробництві.

Аналіз актуальних досліджень. Розвиток шкільної, професійної і вищої школи в Україні у ХХ ст. вивчено досить ґрунтовно за радянський період [37], в роки незалежності [2], і навіть закордонними істориками [27]. Проте в цих працях дошкільне виховання згадувалось лише в контексті загального розвитку освіти як другорядний аспект.

Мета статті: дослідити родинний стан сімей, які користувалися послугами закладів суспільного дошкільного виховання у 20-і рр.; показати динаміку змін.

Основний матеріал. На початку ХХ століття традиційно в Україні вихованням дітей займалися матері, основним виховним осередком дітей до семирічного віку була родина. Дошкільні заклади, які досить повільно створювались в цей період, виконували лише функцію установ соціальної допомоги найбільш вразливим верствам населення - міському пролетаріату, незаможному селянству, матерям-одиначкам, удовам. Навіть мінімально забезпечені родини своїх дітей до

них не віддавали, надаючи перевагу найманим доглядальницям [32, с. 32]. Діти забезпечених верств населення відвідували приватні садки, якщо батьки вважали, що педагогічно організоване виховання у колективі більш корисне, ніж домашнє [1, с. 103].

У перші роки радянської влади, коли дошкільне виховання посіло своє місце у державній системі освіти, значно розширилось коло його вихованців, тобто зросла кількість родин, які виховували дітей за допомогою держави. Це був складний процес, особливо у сільській місцевості, тому що масове дошкільне виховання було новим явищем у суспільстві, яке на початку 20-х років не мало підґрунтя у свідомості населення.

Починаючи з 1919 року, при формуванні складу дошкільних закладів у містах і селі у дошкільних закладах переважали діти з матеріально незабезпечених родин. До того ж, значна кількість дітей, які відвідували дошкільні заклади на початку 20-х рр., були сиротами, або виховувались у неповних сім'ях. Це було наслідком політичної, економічної та соціальної катастрофи, яку переживала країна після Першої світової та громадянської воєн. До міських ясел та сільських сезонних дошкільних закладів зараховувались переважно діти наймитів, удів, одиноких матерів, незаможників і червоноармійців [28, с. 6]. У 1924 р. зі всієї кількості дітей, які обслуговувались дошкільними закладами, 23,5% були діти наймичок [35]. Дітей середняків було всього 7,5% і зараховували їх лише за умов повної оплати вартості харчування. Але вже у 1925 р. в усіх літніх дошкільних закладах було виділено 20% місць для дітей середняків [34, с. 7]. Контроль за виконанням цієї директиви було покладено на органи Охматдиту на місцях та виконкоми сільських рад. Вказані установи жорстко контролювали процес формування контингенту. Були непоодинокими випадки "соціальних чисток", під час яких з сільських дошкільних закладів відрахували дітей заможних селян і, навіть, середняків [35]. Відношення селян до дошкільних закладів було вкрай ворожим та недовірливим. Так, у 1920 р. селяни Харківської губернії (Григорівка, Мерєфа, Ольшани, Липці, Золочів, Жихар) відмов-

лялись віддавати дітей дошкільного віку у новостворені ясла та садки і переховували їх. Були випадки відвертого саботажу, коли селяни проганяли і навіть били організаторів дошкільних закладів [6]. Траплялись ситуації, коли пропагандисти дошкільної справи змушені були вести агітаційну та роз'яснювальну роботу під захистом озброєних міліціонерів [7].

Основні інструктивні документи НКО УСРР початку 20-х рр. наголошували, що до садків та ясел, у першу чергу, повинні приймались діти незабезпечених верств населення або тих, що перебували у важких побутових умовах, зокрема - червоноармійців, робітниць-одиначок, студенток, незаможних селян, службовців. У садки, влаштовані на підприємствах та на транспорті, поза чергою зараховувались діти робітників цих підприємств [29, с. 17]. Перевага щодо зарахування у дошкільний заклад дітей вказаних категорій підтверджується звітами місцевих відділів освіти України протягом 1919 – 1933 рр. [8].

У відсотковому співвідношенні станом на 1927 рік у садках діти з родин робітників промислових підприємств складали 49,7%, службовців – 31%, безробітних – 7,4%, кустарів та ремісників – 4,9%, селян – 3,5 %, червоноармійців – 2,5%, осіб вільних професій – 1,0%. У першій половині 20-х рр. кількість дітей червоноармійців була більшою і доходила до 3 – 5% [8]. З другої половини 20-х рр. садки поповню-

ються дітьми студенток технікумів і вищих навчальних закладів [30, с. 9].

У 1928–1929 рр., згідно з актами обстежень дошкільних закладів окружними відділами освіти у містах Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Донецьку - 55–79% від загальної кількості батьків займались некваліфікованою працею, отримуючи заробітну платню від 25 до 50 крб. на місяць. Батьки - кваліфіковані робітники - становили 19-35%, а службовці відповідно – 2-10% [4, с. 20]. Мінімальний заробіток батьків у 1919–1933 роках становив від 6-ти до 12-ти крб. (допомога з безробіття у різні роки) та максимальний - 180–220 крб. (кваліфіковані робітники промислових підприємств) [9].

Серед дітей, які відвідували дошкільні заклади у містах УСРР, значна кількість походила з неповних родин. У яслах дітей з неповних сімей було від 19% до 42%. У садках це співвідношення було меншим – від 15,7% до 23,8% [4, с. 18]. Певний відсоток у кожному дошкільному закладі становили діти, які не мали обох батьків. Ними опікувались або рідні, або опікуни [36]. З другої половини 20-х рр., завдяки стабілізаційним процесам у державі, ситуація покращується. Кількість неповних сімей значно скорочується. Серед дітей, які відвідували дошкільні заклади, кількість дівчаток завжди була більшою у порівнянні з хлопчиками. Співвідношення у різні роки становило 51%-59% [31, с. 7].

Родинний стан дітей дошкільних закладів у 1921, 1925, 1930 рр (%) [33].

Роки	Дитячі будинки			Дитячі садки		
	Повні сироти	Виховуються одним із батьків	Повна сім'я	Повні сироти	Виховуються одним із батьків	Повна сім'я
1921	23,5	68,7	7,8	3,2	23,8	73,0
1925	9,2	68,4	22,4	3,3	24,3	72,4
1930	9,6	68,5	21,9	2,9	15,7	81,4

Окрім статистичних відомостей і архівних матеріалів, картину родинного життя дітей, які відвідували дошкільні заклади, можна визначити завдячуючи спостереженням вихователек – фундаторок вітчизняного дошкільництва. Виховательки місцевих садків України часто паралельно зі звітами вели щоденники спостережень за умовами життя родин [5, с. 6]. На початку 20-х рр., у переважній більшості вони були незадовільні. У промислових районах міст України, де зазвичай і розташовувались дошкільні заклади, серед мешканців було поширене пияцтво і хуліганство [10]. На побутовому рівні скоювалась досить значна кількість злочинів, від яких, у першу чергу, страждали діти. Житло робітників було переважно барачного типу і не відповідали елементарним санітарним вимогам. Була відсутня каналізація, водогони і опалення. У багатьох випадках у бараках було відсутнє електричне освітлення [5, с. 8]. Родинам виділялася лише одна кімната, у якій часто–густо постійно мешкали від чотирьох до восьми осіб [11]. Здебільшого діти спали вночі разом з батьками або іншими членами родини в одному ліжку. Харчувались діти погано [12]. Деякі родини бу-

ли у такому скрутному становищі, що під час вихідних їхні діти отримували від дошкільного закладу хлібний пайок. У 1926 р. з 75-ти дітей садка, що діяли при Харківському паровозобудівному заводі, 10 не мали можливості відвідувати дитячий заклад через відсутність зимового одягу та взуття. Діти взимку практично не виходили на двір [23].

Масового характеру набувають звернення батьків з проханням зарахувати їхніх дітей дошкільного віку до дитячих будинків і садків через фінансову неспроможність опікуватись ними. Якщо при розгляді таких заяв сільська або міська Рада встановлювала матеріальну скруту родини, дитина направлялась у відповідний заклад. Державним коштом вона забезпечувалась одягом і харчуванням.

На підставі даних із виявлених і опрацьованих при дослідженні історичних джерел можна, на нашу думку, стверджувати, що у місті Одесі відсоток дітей з малозабезпечених сімей у садках був значно меншим, ніж в інших регіонах України. Переважна більшість дітей була з повних родин. Матері здебільшого були домогосподарками, або обоє батьків працювали на про-

мислових підприємствах [13]. У цьому випадку велика кількість заяв до Одеського окружного відділу соціального виховання з проханням захувати дітей до садків свідчить не про скрутне матеріальне становище, а про неспроможність батьків наглядати за дітьми протягом повного робочого дня [11]. Для Одеси була притаманна майже повна відсутність батьківської заборгованості перед яслами і садками. До того ж, протягом 1927 – 1929 рр. у 5-ти із 17-ти одеських садків матері дітей працювали музикантами та лікарями, отримуючи за це усього від 8-ми до 12-ти крб. на місяць [23].

Завдяки звітам працівників дошкільних закладів можна простежити певні зміни у санітарно-

гігієнічних умовах життя вихованців та їх родин. Вихователі та лікарі постійно проводили з батьками бесіди про необхідність дотримання елементарних профілактичних заходів для запобігання інфекційних хвороб. Так, в селі Заміському Валківського району на Харківщині батьки з подивом дізнавались, що дітей необхідно мити кожного дня не тільки для уникнення шкіряних та інфекційних хвороб, але й для того, щоб дитина завжди мала охайний вигляд [14].

Гігієнічні умови життя дітей, які відвідували дошкільні заклади Харкова, Одеси, Дніпропетровська за 1921, 1925, 1930 роки (%) [15].

Домашні гігієнічні умови	Роки		
	1921	1925	1930
Вмиваються з милом	84	92	94
Мають спільний рушник	16	8	6
Мають окремий рушник	2	10	15
Купаються щотижня	85	96	100
Педикульоз у білизні	12	6	2
Вкриваються ковдрою	90	92	96
Сплять, укриваючись одягом	10	8	4
Мають зимовий одяг та взуття	90	98	100
Снідають, ідучи у садок	45	72	90
Мають щоденно обід	87	100	100
Акуратність у одязі	25	45	94
Використання носових хусток	-----	50	96
Діти, яких вдома б'ють	15	9	3
Відвідують кіно і театри разом з батьками	19	25	29

Важливо, на наш погляд, підкреслити, що культурний рівень батьків-робітників був досить низьким, особливо серед матерів. Вплив „вулиці” завдавав шкоди дитині, робив її агресивною та штовхав на аморальні вчинки. Згідно зі звітами керівників дошкільних закладів, поширеним явищем у садках на початку 20-х рр., було те, що

діти гралися у „варку самогону”, „сварку” і у „п'янку” [16].

Освітньо-культурний рівень батьків, діти яких відвідували дошкільні заклади Харкова, Одеси, Дніпропетровська за 1921, 1925, 1930 роки (%) [17].

Освітньо-культурний рівень	Роки		
	1921 рік батьки / матері	1925 рік батьки / матері	1930 рік батьки / матері
Батьки, які мають будь яку освіту	25 / 10	41 / 22	49 / 25
Батьки, які не мають освіти, але вміють читати і писати	75 / 23	59 / 41	51 / 45
Число батьків, які застосовують до матерів і дітей фізичну силу	20	17	12
Пияцтво у родині	25	18	10
Батьки, які читають газети	56 / 10	56 / 16	75 / 18
Батьки, які відвідують клуб	50 / 5	65 / 36	70 / 50
Батьки, які виконують громадську роботу	11	20 / 11	25 / 14

У зв'язку з цим керівники дитячих закладів активно працювали з батьками дітей. При дослідних садках працювали спеціальні семінари для матерів, на яких регулярно розглядалися практичні питання з удосконалення форм і методів родинного виховання дітей. У семінарах брали участь досвідчені вихователі, педагоги, лікарі, профспілкові активісти. На семінарах обговорювалися напрямки родинного виховання. Не залишалися поза увагою організаторів таких занять і проблеми ліквідації неписьменності серед батьків.

У більшості садків проходили щомісячні загальні батьківські збори або засідання батьківського комітету сприяння дошкільному закладу. Вони сприяли взаєморозумінню між персоналом дошкільного закладу і батьками. Так, згідно з рішенням батьківських зборів дитячого садка № 9 Харкова у 1920 р. було прийняте рішення зобов'язати усіх батьків приводити дітей до садка у більш охайному вигляді, а також встановити чергування матерів на кухні закладу [25].

Для активізації ролі батьків у виховному процесі у 1923 р. НКО УСРР розробив положення “Про батьківську раду навчально-виховної установи”. Рада обиралась на батьківських зборах. Вона мала досить широкі повноваження: контролювати стан матеріально-технічної бази і навчально-виховного процесу у закладі, організацію харчування і медичного обслуговування дітей. У разі необхідності ради мали право звертатися із запитами або скаргами до НКО [26]. У 1923 р. у Харкові саме батьки ініціювали і взяли на себе організації клопотання й матеріальні витрати з відкриття літнього майданчику для дітей працівників комуністичного університету ім. Артема, садка для працівниць щетинно-волосяної фабрики та для мешканців будинку друкарських працівників [18]. У другій половині 20-х рр., на підставі рішень батьківських зборів, керівники дошкільних закладів домагалися переведення садків у більш пристосовані, або нові приміщення [19]. У 1926 р. жіночий комітет Харківського заводу „Серп і молот” ініціював створення ясел при гуртожитку для робітниць-одиначок. На Харківському паровозобудівному заводі була утворена батьківська рада, яка домоглася від керівництва відкриття денних ясел на 70 дітей і вечірніх – на 35 дітей. Перевага надавалась родинам, де дитина виховувалась тільки матір'ю [20].

Традиційно більше уваги приділялось вихованню дітей дошкільного віку, батьки яких працювали у партійних органах і державних установах, на великих промислових підприємствах Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Сталіно. У цих закладах роль батьківських рад була досить значною. Разом з тим, мережа повітових та сільських садків не була стабільною. Вона залежала від обсягів фінансування на місцях, які, як вже говорилося, були надзвичайно обмежені. Роль батьків у таких закладах була мінімальною. У багатьох випадках батьки були байдужими до

суспільного дошкільного виховання. Наявність батьківських рад у них не зафіксована.

У 1927-1930 рр. окружні відділи соціального виховання проводили щорічне обстеження дошкільних закладів з метою відрахування з них дітей, батьки яких були матеріально забезпечені. Так, згідно звітів Харківського окружного відділу соціального виховання за 1927-1928 рр., з восьми обстежених садків Харкова було відраховано 65 дітей; 17 було залишено за умови підвищення рівня оплати за перебування дитини у закладі [21]. Прочитуємо витяг зі звіту комісії: „Купервасер Гриша – батько працює на складі і отримує заробітну платню 80 крб. В родині ще дві дитини шкільного віку і одне немовля вдома знаходиться з непрацюючою матір'ю. Вочевидь, у них існують побічні доходи на таку кількість дітей. Глок Сарра – хоча батько і отримує 50 крб. на миловарні, але його бачили, як він продавав крадене мило. Мати не працює (сидить вдома з близнюками двох років); і дитина, і батьки досить добре вдягнуті. Шенфельд Лев – батька не має, мати безробітна, доглядає за бабусею–інвалідом, але отримує передачі від родичів з Лондона. Бригадин Максим – батько працює, мати вдома, нібито хвора, але може сама виховувати єдиного сина. Бенкевич Люся – у матері другий чоловік, а перший дає їй гроші на дитину. Іздили цього року відпочивати у Крим. Зайцев Олексій – мати бере замовлення на шиття одягу замість того, щоб наглядати вдень за сином” [23]. В Одесі у 1928–1929 рр. за аналогічними висновками з п'яти садків відрахували 61 дитину [24].

У листопаді 1927 р. на XIV з'їзді КП(б)У була прийнята резолюція „Про завдання культурного будівництва на Україні”. Згідно з нею передбачалось вжити заходів для допомоги сім'ям у вихованні дітей дошкільного віку [29, с. 18]. Цього вимагали передбачені партією плани індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, і, як наслідок, ще більшого залучення жінок до промислового та сільсько-господарського виробництва. У свою чергу, це вимагало значного розширення мережі дошкільних закладів. Так, у 1930 р. в усіх галузях народного господарства працювало лише 668 тис. жінок, а у 1932 р. – майже мільйон, або 27,5% загальної кількості працюючих. З них у промисловості було зайнято 22% і у сільському господарстві – 39% [3, с. 37].

Висновки. Аналізуючи питання стосовно контингенту батьків, чий діти відвідували дошкільні заклади, зазначимо, що у переважній більшості це були категорії соціально незахищених верств населення: робітники заводів і фабрик, червоноармійці, службовці, незаможне селянство, жінки, які втратили чоловіків. Їхнє матеріальне забезпечення і культурно-освітній рівень були досить низькими. Вони залежали від системи суспільного дошкільного виховання. В іншому випадку їхні діти дошкільного віку були приречені на злиденне існування. У цих умовах організатори дошкільного вихован-

ня у 1919–1933 р. виконували досить складне завдання: врятувати і зберегти дітей від голоду і хвороб, підготувати їх до шкільного навчання, виховати у батьків почуття відповідальності за майбутню долю своєї дитини.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамсон С. История дошкольного воспитания на Украине (Развитие дошкольного воспитания на Украине до Великой Октябрьской Социалистической революции, в годы гражданской войны и в восстановительный период до 1925 года): дис. канд. пед. наук / С. Абрамсон. – Харьков, 1949.
- Агафоновна Н. Становлення національної системи освіти в Україні 1917 – 1920 рр.: дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Агафоновна Н. - К., 1998.; Гупан Н. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні /Н. Гупан. – К, 2000.; Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр. / В. Липинський. - Донецьк, 2000.
- Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР / А. Бондар. – К., 1968.
- Гендрихівська А. П'ятнадцять років дошкільного виховання на Україні /А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільників. – 1932. - № 10. – с. 12–23.
- Глухенька Л. Вивчення оточення і роль дитячого садка в роботі серед населення / Л. Глухенька, Н. Остроухова, В. Богородська // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1927. - № 2 - с. 5–16.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 855, оп. 1, спр. № 74, арк. 25.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 855, оп. 1, спр. № 68, арк. 9–19.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 42, арк. 6–27.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 1191, арк. 54.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 1493, оп. 1, спр. № 234, арк. 104.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 48, арк. 87.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 1493, оп. 1, спр. № 234, арк. 111.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 772, арк. 1–9.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 381, арк. 27, 25.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 855, оп. 1, спр. № 68; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 42; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 48; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 381; Державний архів Одеської області : ф. 134, оп. 1, спр. № 878; ф.р. 134, оп. 1, спр. № 876; ф.р. 134, оп. 1, спр. № 952; ф.р. 227, оп. 1, спр. № 15.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 12, арк. 5.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 855, оп. 1, спр. № 68; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 42; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 48; ф.р. 820, оп. 1, спр. № 381; Державний архів Одеської області : ф. 134, оп. 1, спр. № 878; ф. 134, оп. 1, спр. № 876; ф. 134, оп. 1, спр. № 952; ф. 227, оп. 1, спр. № 15.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 103, оп. 1, спр. № 13, арк. 1.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 845, оп. 3, спр. № 1778, арк. 8–9.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 1010, оп. 1, спр. № 875, арк. 4.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 123, арк. 15–26.
- Державний архів Харківської області : ф.р. 820, оп. 1, спр. № 126, арк. 45,46.
- Державний архів Одеської області : ф.р. 134, оп. 1, спр. № 876, арк. 9–8.
- Державний архів Одеської області : ф.р. 134, оп. 1, спр. № 880, арк. 14, 16.
- Державний архів Полтавської області : ф.р. 2068, оп. 1, спр. № 577, арк. 189.
- Державний архів Полтавської області : ф.р. 363, оп. 1, спр. № 639, арк. 98.
- Коляска, І. Освіта в Радянській Україні / І. Коляска. – Торонто, 1995; Сірополко, С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко – К, 2001.
- Літні ясла на Україні. Підготовка роботи до організації літніх ясел на селі – Харків, 1929.
- Морозова Н. Громадськість і дошкільне виховання / Н. Морозова // Шлях освіти. – 1929. - № 10. – С. 18–22.
- Морозова Н. Підсумки росту дошкільної мережі за першої п'ятирічки /Н. Морозова // За комуністичне виховання дошкільників. – 1932. - № 11-12. – с. 1-11.
- Пасіка Т. Школа й дошкільне виховання на Україні за 15 років / Т. Пасіка // За комуністичне виховання дошкільників. – 1932. - № 10. – с. 1-12.
- Попиченко С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Попиченко – К.: Просвіта, 2001.
- Статистика народної освіти на 1 січня 1925 р. Установи соціального виховання. – Харків, 1925 – С. 17; Народна освіта на Україні на 15 грудня 1927 р. Харків, 1928. – с. 35;
- Статистика народної освіти на 1930/1931 навчальний рік. – Харків, 1931. – с. 54.
- Федер Е. Літня кампанія денних дитячих зашкільників 1925 р. / Е. Федер // Путь просвещения. – 1925. - № 7–8. – С. 1–8.
- Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України : ф. 166, оп. 1, спр. № 30, арк. 17, 20.
- Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України : ф. 166, оп. 1, спр. № 435, арк. 17.
- Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.) /Г. Ясницький. – К., 1965; Бондар А. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР [Текст] / А. Бондар. – К, 1968.